

та ін.]; за заг. ред. О.М. Пехоти. – К. Вид-во А.С.К., 2002. – 252 с.

14. Современные основы школьного курса математики : [пособие для студентов пед. ин-тов / [Н.Я. Виленкин, К.И. Дудничев, Л.А. Калужин, А.А. Столяр]. – М.: Просвещение, 1980. – 240 с.

15. Соколенко Л.О. Роль курсу «Деякі питання шкільного курсу математики з точки зору вищої» у професійній підготовці вчителя / Л.О. Соколенко // Шістнадцята міжнародна наукова конференція ім. акад. Михайла Кравчука, 14–15 травня, 2015 р., Київ: Матеріали конф. Т.3. Теорія ймовірностей та математична статистика. Історія та методика математики. –К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 249–252.

16. Соколенко Л.О. Теоретико-множинні аспекти шкільного курсу математики / Л.О. Соколенко // Матеріали міжнародної науково-методичної конференції «Проблеми математичної освіти» (ПМО-2015), м. Черкаси, 4–5 червня 2015 р. –Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – С.211–212.

17. Соколенко Л.О. Роль наукових основ шкільного курсу математики у професійній підготовці вчителя / Л.О. Соколенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2015. Вип. 130. – С. 214–219.

18. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения / М.А. Чошанов. – М.: Народное образование, 1996. – 160 с.

УДК 378.1

СУБ'ЄКТИ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩИХ ЮРИДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ (ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД)

Топчій О.В., к. пед. н.

Статтю присвячено теоретичному обґрунтуванню дидактичних засад діяльності суб'єктів методичного забезпечення у вищому юридичному навчальному закладі й встановленні їх ролі в освітньому процесі. До наукового обігу вводиться авторська дефініція поняття суб'єктів методичного забезпечення. Надається опис змісту діяльності суб'єктів у контексті рівнів вищої освіти на засадах функціонального підходу. При цьому виділяється понад тридцять функцій методичного забезпечення, які покладаються на відповідних суб'єктів. Встановлюється характер взаємодії суб'єктів методичного забезпечення з урахуванням специфіки діяльності вищого юридичного навчального закладу.

Ключові слова: методичне забезпечення освітнього процесу, вищий юридичний навчальний заклад, суб'єкти методичного забезпечення, функції методичного забезпечення.

Статья посвящена теоретическому обоснованию дидактических основ деятельности субъектов методического обеспечения в высшем юридическом учебном заведении и установлении их роли в образовательном процессе. В научный оборот вводится авторская дефиниция понятия «субъект методического обеспечения образовательного процесса». Представляется описание содержания деятельности субъектов в контексте уровней высшего образования на основе функционального подхода. При этом выделяется более тридцати функций методического обеспечения, которые возлагаются на соответствующих субъектов. Устанавливается характер взаимодействия субъектов методического обеспечения с учетом специфики деятельности высшего юридического учебного заведения.

Ключевые слова: методическое обеспечение образовательного процесса, высшее юридическое учебное заведение, субъекты методического обеспечения, функции методического обеспечения.

Topchii O.V. SUBJECTS OF METHODOLOGICAL SUPPORT OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE HIGHER LAW SCHOOLS (FUNCTIONAL APPROACH)

The article is devoted to theoretical substantiation of didactic bases of activity of subjects of methodical support in higher legal education. The author's definition of the concept of "subject of methodical support of the educational process" is introduced to the scientific turnaround. These objects, according to the author – a person (physical and legal), author teams entrusted with the duties or which on its own initiative participate in the conceptualization, writing, upgrade, approval, manufacture, use, conservation and dissemination of educational materials, which are indispensable for the full implementation of the educational process. The author proposes to include a number of subjects of methodical support of not only teachers, but also the heads of the Ministry of Education and Science, experienced practitioners, employees of research centers, and experts in the field of computer technology, librarians and students. The researcher points out that for higher legal education institution is of particular importance the activity of experienced lawyers, prosecutors, police officers and other professionals in the field of law. The novelty of the study lies in the fact that the scientist sets over thirty functions methodological support of causes their rationale. Activities of methodical support of subjects treated from the standpoint of the theory of management, which has vertical and horizontal levels of interaction.

Key words: methodological, support of the educational process, higher legal education institution subjects methodical maintenance, functions methodological support.

Постановка проблеми. Трансформація системи вищої освіти нашої держави, що значно активізувалася після прийняття відповідного Закону України [1], поставила перед педагогами-науковцями, менеджерами освіти і практиками завдання щодо принципово нових підходів до організації освітнього процесу, визначення ролі й місця кожного учасника у цьому процесі. У зв'язку з цим з-поміж інших виникає необхідність наукового обґрунтування поняття суб'єктів освітньої діяльності, суб'єктів методичного забезпечення освітнього процесу, зокрема визначення їх кола, встановлення функцій і змісту роботи, характеру взаємодії між собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-педагогічні дослідження, в полі зору яких знаходяться суб'єкти освітньої діяльності, в основному зосереджені на двох основних площинах: управлінській і методичній. При цьому коло таких осіб, за авторським баченням, не є постійним і варіюється в залежності від тематики дисертацій.

Так, С.М. Николаєнко в межах дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук виокремлює суб'єктів управління інноваційним розвитком системи освіти і відносить до них керівників відповідних підрозділів Міністерства освіти і науки [2, с. 11] та керівників закладів вищої освіти [2, с. 35].

На рівні дисертацій діяльність суб'єктів освітнього процесу досліджувалася в ракурсі інформаційного забезпечення управління інноваційною діяльністю педагогів загальноосвітнього навчального закладу [3], організаційно-методичних засад моніторингу діяльності загальноосвітніх навчальних закладів [4], організаційно-педагогічних умов управління науково-методичною роботою з учителями в регіоні [5], педагогічного управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти [6], системи інформаційного забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом [7] та ін. У наведених роботах окреслено основні аспекти суб'єктів управлінської діяльності в сфері освіти, виявлено чинники, що впливають на ефективність роботи загалом.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, проведений нами аналіз науково-педагогічних джерел дозволив з'ясувати, що питання щодо суб'єктів методичного забезпечення освітнього процесу у вищих юридичних навчальних закладах не знайшло свого детального відображення у науковій літературі, а тому потребує окремого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні дидактичних засад діяльності суб'єктів методичного забезпечення у вищому юридичному навчальному закладі й встановленні їх ролі в освітньому процесі. Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати наступні завдання: 1. Сформулювати визначення поняття суб'єктів методичного забезпечення. 2. Надати опис змісту діяльності суб'єктів у контексті рівнів вищої освіти з позицій функціонального підходу. 3. Встановити характер взаємодії суб'єктів методичного забезпечення з урахуванням специфіки діяльності вищого юридичного навчального закладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На теперішній час термін «суб'єкт» є міждисциплінарним і широко використовується у філософії, праві, психології, педагогіці. Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови вирізняються такі основні значення даного терміну: «1. *філос.* Істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності. 2. *книжн.* Особа, група осіб, організація і т. ін., яким належить активна роль у певному процесі, акті. 3. *юр.* Особа чи організація як носій певних прав та обов'язків.» [8, с. 1211]

Досить показовим є те, що при активному вжитку вказаного терміну теоретики педагогіки оминають його дефініції. Лише у Великій сучасній енциклопедії «Педагогіка» знаходимо таке визначення: «Суб'єкт – людина або колектив, які активно діють, пізнають, мають свідомість. С. може проявляти ініціативу і самостійність, приймати і реалізовувати рішення, оцінювати наслідки своєї поведінки, самозмінюватися й самовдосконалюватися, визначати перспективу своєї багатомірної життєдіяльності» [9, с. 562]. Наведене визначення є досить показовим у тому плані, що воно, по-перше, пояснює поняття через ключові слова «людина або колектив», по-друге, вказує на такі головні риси, притаманні суб'єктові, як активність, здатність до різних видів діяльності. Проте у першій частині дефініції, як нам здається, варто було б змінити порядок слідування елементів опису, бо, на наш погляд, свідомість передуює діяльності. Крім того, з поля зору автора визначення вийшли такі компоненти, що є невід'ємною ознакою суб'єкта, як здатність мати права і виконувати певні обов'язки.

Разом із тим таке авторитетне видання, як «Енциклопедія освіти», взагалі оминуло увагою цей термін, наявні лише словникові статті «суб'єкт управління», «суб'єктно-вчинкова парадигма освіти», «суб'єкт-суб'єк-

тні відносини» [10, с. 882–884]. При цьому визначення суб'єкта управління взагалі порушує усі правила лексикографії, тому що, оминаючи пояснення, хто такий цей суб'єкт, одразу констатує, що «суб'єкт управління є на кожному рівні керівництва, що зумовлено тим, що ієрархія управління передбачає підпорядкованість по вертикалі на різних рівнях керівництва». [10, с. 882].

Разом із тим поняття «суб'єкти освітнього процесу», «суб'єкти методичного забезпечення освітнього процесу» в жодному з педагогічних лексикографічних джерел, за нашими спостереженнями, не представлено. Нерідко у законодавчих і підзаконних актах, а також у наукових статтях, підручниках і навчальних посібниках використовується синонім «учасники освітнього процесу». Вважаємо, що, незважаючи на близькість значень, ці терміни все ж таки не є абсолютно тотожними, скоріш їх можна кваліфікувати як семантичні синоніми, що відрізняються відтінками значення. Поняття «учасник» має в семантичному ядрі компонент добровільної участі в чомусь, у той час як суб'єкт у розумінні обов'язків виступає невід'ємною складовою певних правовідносин і несе відповідальність за виконання покладених на нього функцій. Зважаючи на викладене, пропонуємо у тих контекстах, де йдеться про основні аспекти професійної діяльності, віддавати перевагу терміну «суб'єкт». Тим паче, що, з позицій юриспруденції, діяльність із методичного забезпечення освітнього процесу може розглядатися в межах адміністративного (управління освітою), трудового (належне виконання посадових обов'язків), цивільного (авторського) права.

Також пропонуємо авторське визначення поняття «**суб'єкти методичного забезпечення освітнього процесу**». Під ним ми розуміємо осіб (як фізичних, так і юридичних), авторські колективи, на яких покладено посадові обов'язки або які за власною ініціативою в межах своїх компетенцій беруть участь у концептуалізації, проектуванні, творенні, модернізації, затвердженні, виготовленні, використанні, зберіганні й розповсюдженні навчальних матеріалів, без яких неможливо повноцінне здійснення освітнього процесу й оптимальне досягнення якісних результатів навчання.

Прокоментуємо. Насамперед, ми виходимо з того, що суб'єкти є особами, при цьому вони можуть бути як фізичними, так і юридичними особами. Наприклад, Міністерство освіти і науки України, Академія педагогічних наук є суб'єктами, що мають статус юридичних осіб. Обумовимо, що методичне забезпечення може здійснюватися

як один із компонентів посадових обов'язків працівника, так і за власною ініціативою. В якості прикладу останнього наведемо співробітництво із працедавцями, які можуть виступати замовниками підготовки фахівців і формують вимоги до їх компетенцій. Власну ініціативу можуть проявляти й здобувачі вищої освіти, які усвідомлено ставляться до свого навчання та пропонують внесення до навчальних планів певних навчальних дисциплін чи спецкурсів, доповнення навчальних програм новими питаннями тощо.

Далі у своєму визначенні ми надаємо перелік, на що саме спрямовується діяльність суб'єктів методичного забезпечення. Ми свідомо включили до цього переліку виготовлення, зберігання й розповсюдження навчальних матеріалів, адже без них сам процес гальмується, а іноді й унеможливується.

Цілком зрозуміло, що в епоху інтернету, швидкого оновлення потоків інформації й підходи до навчального процесу, його методичного забезпечення мають бути принципово іншими. Так, постає питання про те, що традиційні підходи, коли безпосередньо самі науково-педагогічні працівники готували й впроваджували науково-методичні матеріали, не витримують вимог сьогодення. На допомогу кафедрам мають прийти працівники науково-методичних і навчально-методичних центрів, технічних служб, видавництва і т.д. Недарма Д.В. Чернилевський пропонує запровадити у педагогічних вузах таку спеціальність, як «проектувальник дидактичних технологій» [11, с. 368].

Що з того, якщо методичні рекомендації до певного курсу існують лише в авторському екземплярі й ними не можуть користуватися ті, для кого це призначено? Безумовно, такий поширений перелік тягне за собою включення до суб'єктів методичного забезпечення й тих осіб, які зазвичай взагалі не потрапляють до поля зору теоретиків педагогіки: працівників комп'ютерних відділів, бібліотек, лаборантів та ін. Але, на наше глибоке переконання, без них повноцінне функціонування методичного забезпечення стає доволі проблематичним.

Включаємо у своє авторське визначення і елемент цілепокладання: з якою метою створюється методичне забезпечення, на що воно спрямоване.

Таким чином, як нам здається, ми спромоглися включити до своєї авторської дефініції достатньо повний перелік ключових ознак, які характеризують сутність означеного поняття.

Узагальнюючи, можна констатувати, що на суб'єктів методичного забезпечення ос-

вітнього процесу покладаються наступні **функції:**

– *гносеологічна*: отримання, нагромадження, поширення знань;

– *методологічна*: формування концептуальних засад як реалізації освітнього процесу загалом, так і окремих його складових;

– *соціальна*: виконання замовлення держави і суспільства на підготовку конкурентоспроможних фахівців, творення національної еліти;

– *управлінська*: скерування освітнього процесу згідно із затвердженими стандартами, забезпечення взаємодії усіх учасників процесу; сприяння методичній діяльності й контроль за її результатами;

– *нормативно-правова*: закріплення стандартів, настанов, вимог, правил, положень щодо методичного забезпечення освітнього процесу; регулювання й дотримання прав інтелектуальної власності;

– *організаційна*: створення необхідних педагогічних умов і спрямування діяльності усіх суб'єктів методичного забезпечення на виконання поставлених завдань;

– *світоглядна*: формування системи поглядів і переконань особистості;

– *інформаційно-аналітична*: відбір, критичне осмислення, обробка відомостей, що вносяться до навчальних матеріалів;

– *репрезентаційна*: реалізація у методичних матеріалах змісту освіти згідно з концепціями підготовки фахівців за певним рівнем вищої освіти;

– *інноваційна*: врахування новітніх досягнень у кожній галузі знань, у тому числі передового закордонного досвіду, впровадження відібраних матеріалів у освітній процес; сприяння інноваціям у методиці викладання й методиці самоосвіти;

– *евристична*: відкриття нових підходів до реалізації навчання;

– *креативна*: реалізація творчих підходів, авторського бачення або авторських методик;

– *координаційна*: врахування міжпредметних і міждисциплінарних зв'язків, поінформування учасників процесу про діяльність інших його суб'єктів;

– *прогностична*: проектування кінцевих результатів освітнього процесу, моделювання можливих бар'єрів, що перешкоджають досягненню стратегічних цілей;

– *просвітницька*: цілеспрямована передача знань та інтерпретація відомостей із метою приращення наявних у здобувача вищої освіти компетенцій;

– *гуманістична (антропоцентрична)*: ствердження й системне впровадження ідеї людини як найвищої цінності у суспільстві;

– *валеологічна*: невід'ємна складова антропоцентричної функції, спрямована на формування знань, що дозволяють зберегти власне здоров'я, обрати здоровий спосіб життя й у разі необхідності надати необхідну допомогу іншим людям;

– *безпекознавча*: врахування факторів державної, національної, інформаційної безпеки, у разі необхідності – дотримання режиму секретності;

– *виховна*: формування важливих для суспільства якостей громадянина, професіонала, гуманіста;

– *комунікативна*: врахування лінгвістичних і логічних правил формування інформації, пріоритетність навчальних діалогів у парадигмі суб'єкт-суб'єктних відносин між науково-педагогічними працівниками і здобувачами вищої освіти;

– *пропедевтична*: підготовка студентів до проходження практик і стажувань, а також мінімізація періоду адаптації на робочому місці після закінчення вищого навчального закладу;

– *акмеологічна*: орієнтація на диференційований підхід до здобувачів вищої освіти з метою сприяння досягненню вершин можливостей кожної особистості;

– *аксіологічна*: врахування системи цінностей, важливих для суспільства, громадськості, професійної спільноти, окремої людини;

– *мотивувальна*: спонукання до усвідомленого розвитку здобувача вищої освіти, його прагнення до досягнення ефективних результатів навчання;

– *розвивальна*: орієнтація на системний розвиток професійно значущих й особистісних якостей здобувачів вищої освіти;

– *експертно-оцінна*: аналіз передового педагогічного досвіду, дослідження відповідності підготовлених методичних матеріалів вимогам освітніх стандартів і стандартів освітньої діяльності, обґрунтування висновків щодо можливостей їх застосування у процесі навчання або пропозицій щодо шляхів удосконалення методичного забезпечення;

– *реформаторська*: модернізація існуючих методичних матеріалів, методик і технологій навчання, трансформація застарілих підходів у сучасні;

– *культурологічна*: формування культури знань, збереження, накопичення інформації як культурного феномена;

– *проектувальна*: створення моделей, проектів, планів методичного забезпечення на підставі обраних концептуальних підходів до методології підготовки фахівців певного профілю;

– *технологічна*: орієнтація на використання новітніх освітніх технологій, в тому

числі e-learning (електронне навчання) на всіх етапах від проектування до оцінювання якості освіти;

– *виробнича*: виготовлення й розповсюдження методичних матеріалів, а також тренажерів, муляжів, спеціальних імітаційних програм квазіпрофесійної діяльності;

– *праксеологічна*: врахування вимог наукової організації праці, тайм-менеджменту, дидактичного принципу поступового ускладнення матеріалу;

– *кваліметрична*: закладення у методичних матеріалах показників вимірювання якості освіти, критеріїв оцінювання, рейтингових шкал тощо.

Незважаючи на достатньо розгалужений перелік функцій, що покладаються на суб'єктів методичного забезпечення освітнього процесу, ми не вважаємо цей перелік вичерпним. У подальшому він може доповнюватися, деталізуватися, розширюватися за рахунок співвіднесення певних функцій із суб'єктами кожного рівня ієрархії управління.

Вважаємо, що для юридичного вищого навчального закладу особливу роль має залучення до методичної діяльності досвідчених практиків: адвокатів, прокурорів, нотарі-

усів, юрисконсультів, офіцерів поліції тощо. Вони спроможні актуалізувати зміст освіти, особливо якщо йдеться про підготовку магістрів права. Без їх участі запропоновані здобувачам вищої освіти спецкурси можуть стати занадто теоретизованими або відірваними від реалій української дійсності.

За традицією, що склалася у педагогіці управління, ми розглядаємо суб'єктів методичного забезпечення освітнього процесу на підставі ієрархічної вертикалі та взаємодії на рівні горизонтальних зв'язків. У найбільш узагальненому вигляді наше бачення можна передати наступною схемою.

Прокоментуємо зображене. Включення до схеми Міністерства освіти і науки України галузевих державних органів, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади, зумовлено тим, що саме на цих суб'єктів покладаються функції нормативної регламентації даного виду діяльності, формулювання кваліфікаційних вимог до майбутніх фахівців, а також зовнішній контроль за рівнем виконання.

Вчена рада навчального закладу як колегіальний орган спрямовує напрями реалізації та прогнозує результати подальшо-

Схема 1
Суб'єкти методичного забезпечення освітнього процесу у вищому юридичному навчальному закладі

го розвитку вишу через усі види діяльності, в тому числі й методичну. З метою найбільш ефективного скерування останньої у вищих навчальних закладах створюються науково-методичні ради, до складу яких входять авторитетні вчені, досвідчені науково-педагогічні працівники, досвідчені практики, які співпрацюють із кафедрами на громадських засадах. Під час реалізації науково-методичної роботи кафедри координують свою діяльність із певними структурними підрозділами ВНЗ, на яких покладаються обов'язки безпосередньої організації навчальної та наукової роботи (факультети, науково-методичні, навчально-методичні центри, відділи організації наукової роботи тощо).

Оскільки до нашої схеми включено такий вид забезпечення, як бібліотечно-інформаційний, ми не могли не включити до кола суб'єктів вузівські бібліотеки.

У багатьох вузах є власні типографії, видавництва або редакційно-видавничі відділи, тож ми вважаємо, що і вони працюють у сфері методичного забезпечення освітнього процесу.

Роль відділів матеріального і технічного забезпечення вищих навчальних закладів, на перший погляд, є непомітною, проте саме завдяки діяльності їхніх працівників кафедри мають можливість використовувати у навчальному процесі технічні засоби, проводити заняття у спеціально обладнаних аудиторіях, реалізовувати певні проекти, пов'язані зі створенням посібників і підручників нового покоління.

Окремого коментарю потребує включення до нашої схеми органів студентського самоврядування. Враховуючи переорієнтацію сучасної освіти на суб'єкт-суб'єктні відносини, ми вважаємо, що саме здобувачі вищої освіти є тими, заради кого створюється таке забезпечення. Це обумовлює їх право на ініціацію оновлення існуючих навчальних планів, програм, актуалізацію представлених там відомостей, максимальне наближення дидактичних матеріалів до потреб майбутнього фахівця.

Висновки. В ході проведеного нами дослідження було проаналізовано підходи до визначення поняття «суб'єкти методичного забезпечення освітньої діяльності», запропоновано його авторську дефініцію. Узагальнені відомості щодо кола суб'єктів і їх

функцій дозволять у подальшому удосконалити теорію і практику діяльності вищих юридичних навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
2. Ніколаєнко С.М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України: автореф. дис.. докт. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / С.М. Ніколаєнко ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2009. – 44 с.
3. Сенчук Ж.О. Інформаційне забезпечення управління інноваційною діяльністю педагогів загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / Ж.О.Сенчук ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2009. – 20 с.
4. Бабінець С.І. Організаційно-методичні засади моніторингу діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / С.І. Бабінець ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2010. – 20 с.
5. Качур Б.М. Організаційно-педагогічні умови управління науково-методичною роботою з учителями в регіоні: автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / Б.М. Качур ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2009. – 20 с.
6. Галус О.М. Педагогічне управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти: автореф. дис.. докт. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / О.М. Галус ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2009. – 44 с.
7. Калініна Л.М. Система інформаційного забезпечення управління загальноосвітнім навчальним закладом: автореф. дис.. докт. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія і методика управління освітою» / Л.М. Калініна ; Держ. вищ. навч. закл. «Ун-т менедж. освіти». – К., 2008. – 41 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
9. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: Соврем. Слово, 2005. – 720 с.
10. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
11. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе : [учеб. пособие для вузов] / Д.В. Чернилевский. – М.: ЮНИТИ-ЛАНА, 2002. – 407 с.